

UOT 81`28

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2025.2.153>

ZÜLFİYYƏ İSMAYIL

FOLKLOR MƏTNLƏRİNDƏ KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN
ŞİVƏ VARIANTLARI

(Naxçıvan materialları əsasında)

Məqalədə folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin şivə variantları dil faktları əsasında geniş şəkildə təhlilə cəlb olunur. Qədim tarixə malik olan Azərbaycan folklor mətnlərinin dili köməkçi nitq hissələri ilə olduqca zəngindir və atalar sözləri və məsəllərdə, laylalarda, bayatılarda, alqış və qarğışlarda, nağıllarda, əfsanələrdə, lətifələrdə, dastanlarda, aşiq və el şairlərinin yaradıcılığında əksini tapan bu nitq vahidlərinin funksional-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə Azərbaycan dilçiliyində, o cümlədən türkologiyada demək olar ki, ayrıca monoqrafik əsər həsr edilməmişdir. Bunun da əsas səbəbi onunla izah olunmalıdır ki, uzun illər Azərbaycan dilçiliyində köməkçi nitq hissələrinə birtərəfli yanaşma olmuş, bu köməkçi nitq vahidlərinin mətnin struktur-semantikasındakı rolu diqqətdən kənar qalmışdır. Hal-buki folklor mətnlərinin formalaşdırılmasında və onların struktur-semantik, qrammatik əlamətlərinin müxtəlif istiqamətlərə yönləndirilməsində köməkçi nitq hissələri mühüm rola malikdir.

Açar sözlər: Naxçıvan, şivə, folklor, köməkçi nitq hissələri.

Giriş. Folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətləri müxtəlif cəhətli və çoxaspektlidir. Qeyd etdiyimiz kimi, indiyədək bu mövzu dərinlən və hərtərəfli tədqiq edilməmişdir. Bədii mətnlərdə işlənən köməkçi nitq hissələrinin funksional-semantik xüsusiyyətlərini, funksional cümlə tiplərini, mücərrəd semantikanı, qoşmaların mənə çalarlarını, bağlayıcıların mətn strukturundakı rolunu, ədatların mənə qüvvətləndirici aspektlərini və onların kommunikativ, praqmatik keyfiyyətlərinin üzə çıxarılması və s. bu mövzunun aktuallığını göz önündə canlandırır. Başqa sözlə desək, bu istiqamətlərdə araşdırma apararaq lazımi elmi nəticələr əldə etmək, eyni zamanda çağdaş Azərbaycan mətnşünaslığının ən ümdə vəzifələrindəndir. Folklor mətnlərində işlənən köməkçi nitq hissələrinin ümumilikdə və ya hər biri ayrı-ayrılıqda müəyyən bir kateqoriyanın reallaşmasına xidmət edir. Məlum məsələdir ki, sözlərin, söz birləşmələrinin, cümlələrin bir-biri ilə əlaqələnməsində, mətnin qurulmasında, müxtəlif qrammatik mənaların ifadəsində köməkçi nitq hissələrinin rolu əvəzsizdir, mətni bu vasitələrsiz təsəvvür etmək çətindir və əslində folklor mətnlərində köməkçi nitq hissələri vasitəsilə yaradılan intensivlik, kommunikativlik, praqmatiklik, emosionallıq və ekspressivlik, omonimlik, sinonimlik, kəmiyyət kateqoriyalarının, qrammatik semantikasının, struktur-semantik cümlə tiplərinin də hərtərəfli tədqiqi bu mövzunun aktuallığını bir daha şərtləndirir.

Əsas mətn. Minilliklərin sınağından çıxmış müxtəlif janrlarda olan folklor örnəklərinin dilində fəal şəkildə işlənən köməkçi nitq hissələrinin şivə transkripsiyasının hərtərəfli şəkildə tədqiq etməyin, dərinlən öyrənməyin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Folklor örnəklərində dil, xalq danışıq, ünsiyyət ünsürlərindən yaradıcılıqla faydalanma estetik keyfiyyət və bədii mahiyyət kəsb edən prinsiplərdəndir və bu prinsipləri ədəbi dilin şivə transkripsiyası da dürüst səciyyələndirir.

“Transkripsiyadan xüsusi elmi məqsəd və tələblər üçün istifadə olunur. Bu vasitədən istifadə etməyin başlıca elmi məqsədi rəngarəng ahəngə, əlamət və keyfiyyətlərə, geniş ehtiyat və imkanlara, qüvvət və qüdrətə malik olan səsli dilin bütün daxili aləmini, varlığını aşkara çıxarmaqdan ibarətdir. Tədqiqatlar, elmi nəticələr sübut edir ki, fonetik transkripsiyadan məharətlə istifadə olunması hər bir dilin incəliyi ilə eşidilməsinə, duyulmasına və qavranılmasına kömək edir. Transkripsiya vasitəsilə öyrənilən obyektlər bunlardır: ədəbi dil, dialektlər, şivələr və fərdi nitq. Digər sahələrlə yanaşı, fərdi nitqin səciyyəvi cəhətlərinin açılmasında transkripsiya xüsusi rol kəsb edir. Dialekt və şivələr transkripsiya ilə elmi-tədqiqata cəlb edildikdə aparılmış hər bir qeyd bu sahədə ilk və orijinal

yazı hesab olunur, nəhayət, həmin qeydlər gələcəkdə elmi mənbə və məqsədə çevrilir” [1, s. 50]. Transkripsiyanın köməyi ilə folklor mətnlərində əksini tapan köməkçi nitq hissələrinin orfoepiya və orfoqrafiya qaydalarının yaxın və fərqli cəhətlərini, bunların səbəblərini elmi şəkildə aydınlaşdırmaq mümkündür. Eyni zamanda transkripsiyanın köməyi ilə folklor mətnlərində işlənən köməkçi nitq hissələrinin əsaslı və inandırıcı elmi-lingvistik təhlilini də vermək olar. Folklor dili və üslubu üçün ədəbi dilin transkripsiyası həm normal və həm də təbii hadisədir, onun spesifik cəhətləri ilə bilavasitə bağlıdır. Bu cəhətlər, heç şübhəsiz, folklor dili və üslubunun öz daxili mahiyyəti ilə nizamlanır. Çünki folklor nümunələri müxtəlif tarixi dövrlərin ədəbi nümunələri kimi ağızdan-ağıza keçərək dilimizin danışiq qaydalarına uyğunlaşdırılaraq çağdaş zamanəmizə çatdığından və şifahi yolla yazıya alındığından mövcud örnəklərin dilində ədəbi tələffüzün transkripsiyası, yəni örnəklərin ümumi lügət fondunu təşkil edən sözlərin ədəbi tələffüz şəraitinə uyğun şəkildə yazılması təbiidir. Araşdırmalar göstərir ki, sabitləşmiş, təkmil şəklə düşmüş orfoqrafik normadan kənar çıxma meylləri çox vaxt poetexnik zərurət üzündən baş verir. Orfoepik normalara uyğunlaşdırılaraq yazılmış bəzi sözlər şifahi örnəklərin dilinə və üslubuna xüsusi çalarlıq verir, onların daha ahəngdar, ritmik səslənməsini təmin edir, bir üslubi məziyyət kimi, canlı ünsiyyət dilinin koloritini bədii mətnə hopdurur və bədii informasiyaya təkid xarakteri verir, xüsusi ekspressivlik vasitəsinə çevrilir. Bədii materiallarda ədəbi tələffüzün transkripsiyasını müşahidə olunan sözlərin əksəriyyəti canlı danışiq dilinin deyim tərzinə söykənir və bunlar həm müxtəlif janrlardakı şeirlərin, həm də ki, dastan parçalarının dilindəki üslubi-semantik nizamı, tarazlığı korlamır, əksinə daha rəvan, daha təsirli səslənir. Folklor mətnlərinin tarixi yazılı nümunələrinin tarixindən çox-çox qədimdir və hər ikisində dialekt və şivə xüsusiyyətləri özünü göstərməkdədir. Yazılı mətnlərin dialekt xüsusiyyətlərindən bəhs edən M.Adilov da doğru olaraq yazır ki, “Bəzən katibin əli altında olan anadilli yazı nümunələri dialekt xüsusiyyətləri ilə də fərqlənir və katib özü də köçürdüyü mətnə öz şivəsinə xas əlamətləri əlavə edir, çünki həmin dövrlərdə dialekt fəvqü ədəbi dil tam formalaşmamışdı” [1, s. 25-26]. Bu fikri eyni ilə folklor mətnlərində işlənən köməkçi nitq hissələrinə də şamil etmək olar. Elə məhz buna görə də bədiiliyin semantik sahələrini formalaşdırmağa xidmət edən köməkçi nitq hissələrinin şivə transkripsiyasını təhlil və araşdırmaya cəlb edilməsi aktuallıq kəsb edən məsələlərdəndir.

Mətnlərdə köməkçi nitq hissələrinin ədəbi tələffüzün şivə transkripsiyası ilə verilməsi hər şeydən əvvəl ifadə edilən bədii fikirlərin semantikliyi, strukturu ilə bağlıdır. Müşahidələrimiz göstərir ki, dəqiq seçimi ilə fikrin bədii ifadəsində müəyyən fonetik dəyişmələrə məruz qalmış köməkçi nitq hissələri də üslubi tələbləri öyrədir. Məs.: *Şeytana tabe olub, onçun molla gec qocalar* [3, s. 137]; *Bir gül bəsləyirdim yardan ötəri* [3, s. 137]; *Həmi acsan, həmi sağsan, Həmi də köksən, malades* [3, s. 234]; *Həm içib, həmi də doldurdu tasın, Atların suyuma saldı da getdi* [8, s. 122]; *Əyər sizdən sual edən olarsa, Qürbətdə bir xəstə gördüm deyərsiz* [8, s. 130] və s.

Göründüyü kimi, mətnlərdə işlənən məqsəd bildirən ötəri [ötrü] qoşması, birləşdirmə bildirən həmi [həm], şərt bildirən əyər [əgər] bağlayıcıları şivə variantındadır. Dialektoloq A.Vəliyev də doğru olaraq qeyd edir ki, Azərbaycan dilinin keçid şivələrində həm bağlayıcısı həmi, əgər bağlayıcısı əyər, ötrü qoşması ötəri, fonetik tərkiblərində işlənir və bütöv mətnin arasında komponentləri əlaqələndirməkdə, birləşdirməkdə mühüm rol oynayır.

Folklor mətnlərində “...şivə transkripsiyası əksərən tonik ritmin formalaşması istiqamətində fəal mövqeyə keçir, səs simmetrikliliyi ritm semantikliyinə keçməklə sözün estetik təsir dairəsini genişləndirir” [11, s. 181]. Köməkçi nitq hissələrinin fəal bir şəkildə işlənməsi mətnlərin ekspressiya mənbəyini zənginləşdirir. Folklor mətnləri köməkçi nitq hissələri vasitəsilə şivə transkripsiyasından konkret semantik çalar mənimsəyir, mətnin strukturunun kompozisiya birliyini yaradır. Yuxarıda verdiyimiz folklor mətnlərində aşiq və ya dastançı söz seçmə fəhmi ilə “çun” [üçün, çün], “ötəri” [ötrü] qoşmalarının, “həmi” [həm], “əyər” [əgər] bağlayıcılarının şivə transkripsiyasından istifadə edərək onları folklor mətnlərinin məzmununa istiqamətləndirmişdir. Bütün “...bu xüsusiyyətlər folklor dilinin spesifikası ilə birbaşa bağlıdır və təəssüf doğuran cəhət odur ki, əlimizdə olan folklor

nəşrlərinin bəzilərində nəinki ləhcə tələffüzünün xüsusiyyətləri, hətta danışıq sintaksisi, üslubi məqamlar, leksik vahidlər belə təhrif edilir, dəyərli folklor örnəkləri quru, cansız bir dillə təqdim olunur. Çox vaxt folklor örnəyinin dili ilə profesional ədəbiyyatın dilini ayırd etmək çətinləşir, dilimizin təbiəti, bədii, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri barədə yanlış təsəvvürlər oyanır” [9, s. 165].

Folklor mətnlərinin bəzilərində həmcins üzvləri və bölüşdürmə əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirməyə xidmət göstərən gah, gah da bağlayıcısının şivə transkripsiyasına da üstünlük verilmişdir. Məs.: *Gah şah, gəda, gahi dana, gah nadan, Gah hər məhləsində zindan əyləşmiş* [8, s. 106]; *Gahdan çiskin tökər, gah duman eylər, Gah gəlib gedəni peşiman eylər, Gahdan qeyzə gələr, nahaq qan eylər, Dinləməz haramı, halalı dağlar* [3, s. 47] və s.

Bu nümunələrdə işlənən “gahi”, “gahdan” bağlayıcısı ilk baxışda belə təsəvvür yaradır ki, bu sözlər ismin təsirlik və çıxışlıq hallarının morfoloji əlamətlərini qəbul etmişdir. Əslində isə bu, belə deyil, köməkçi nitq hissələri, o cümlədən bağlayıcılar hallanma xüsusiyyətinə qətiyyənlə malik deyillər. Mətnlərin bəzilərində bu tip şivə transkripsiyası həm həmcins üzvləri, həm tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirmə xüsusiyyətinə malik olan “həm” bağlayıcısında da müşahidə olunur. Məs.: *Həm Əlisən, həm Valisən, həm səxisən, həm səxa, Həmi dildə zikrim sənsən, həmi əzbərdən, ağa!*

Folklor mətnlərində gahi [gah], gahdan şəkillərində özünü göstərən birləşdirmə bağlayıcıları Azərbaycan dilinin Göyçay, Zərdab, Ağdaş şivələrində həmin fonetik tərkibdə işlənir.

Folklor örnəklərinin bəzilərində cümlənin komponentlərini əlaqələndirməyə xidmət göstərən amma bağlayıcısı dastançının nitqinə uyğun olaraq “əmə” şəklində işlədilir ki, bu da ədəbi tələffüzün şivə transkripsiyasından başqa bir şey deyildir. Şübhəsiz ki, bu eyni zamanda şifahi nitq üçün səciyyəvi bir haldır. Məs.: *Söz tamama yetişdi, əmə Ələsgər sazı əlindən yerə qoymadı* [3, s. 275]; *Əmə nə Zöhrə, nə də Paşa bu dəfə bir xəbər gətirməmişdi* [3, s. 276].

Maraqlı cəhət budur ki, əsasən, tabesiz mürəkkəb cümlələrdə işlənib iki fikrin və ya iki təsəvvürün biri digərinə qarşı qoyulmasını bildirən amma bağlayıcısının dialektlərimizdə əmbə şəkli də geniş yayılmışdır. XIV-XVII əsrlərin şeir dilində də bu bağlayıcının amma variantı işlək olmuşdur. Məs.: *Hər kişidə bir cübbəvü dəstar olur, əmma, Bin başidə bir layiqi-dəstar bulunmaz. Dəmi İsa ölü dirildir əmma* [*kəşmi*] və s.

Qarşılaşdırma məzmunu ifadə edən amma bağlayıcısı Azərbaycan dilinin keçid şivələrində ama, hama, hamma kimi müxtəlif fonetik tərkibə malikdir. İ.Bayramov qeyd edir ki, amma bağlayıcısı Qərbi Azərbaycanın Böyük Qarakilsə, Calaloğlu, Çəmbərək, Kaliniko, Kəvər şivələrində əmə şəklində işlənir [9, s. 147].

Mənaca qüvvətləndirici ədatlar növünə aid olan və aid olduğu sözün, ifadənin, birləşmə və cümlənin mənasını gücləndirən, hərəkətin, əlamətin təsirini artıran daha ədatının “tay”, “day”, “ta” versiyası da folklor mətnlərində fəal şəkildə müşahidə edilir. Məs.: *Tay bir də bu yerlərə gəlməyəcəyəm* [8, s. 341]; *Söz qurtaran kimi, Sofi ayağa qalxdı, dizlərinə taqət gəldi, Kərəmgil day heç bilmədilər ki, qardı, borandı, ya nədi* [8, s. 140]; *Biz ki, ta keçmişik can ilə sərdən, İndi namus ilə ar bizə neylər?!* [8, s. 150] və s.

Folklor mətnlərində fonetik transkripsiyadan daha çox istifadə edilmişdir ki, bu da köməkçi nitq hissələrinin tələffüzünü, orfoepik cəhətlərinin mümkün qədər dəqiq şəkildə əks etdirir. Bu baxımdan “əgər” köməkçi nitq vahidinin “y-g” samit əvəzlənməsi ilə verilməsi aktiv şəkildə müşahidə olunur. Məs.: *Əyər razı olsan, Ələsgər həmişəlik bizim öydə qalar* [3, s. 273]; *Kalvayı Qurban onnan elə soruşdu ki, əyər desəydi ki, üç gün çörək yemə, yeməzdi* [3, s. 273]; *Əyər o olmasa, bizim malheyvan dolanmaz* [3, s. 273]; *Əyər mənim də varım, halım olsaydı, başıma bu iş gəlməzdi* [3, s. 276] və s.

Folklor mətnlərində -ila, -la, -lə birgəlik bildirən qoşmasının ədəbi dilin şivə transkripsiyasına uyğun şəkildə verilməsi halları da xüsusi maraq doğurur. Azərbaycan dilinin morfolojiyasına və dialektologiyasına həsr olunmuş dərsləklərdə və dərs vəsaitlərində göstərilir ki, ilə qoşması samitlə bitən sözlərə qoşularkən -nan, -nən saitlə bitən sözlərə qoşulduqda isə -ynan, -ynən şəklində tələffüz

olunur [12, s. 136]. Folklor örnəklərinin dilində bu xüsusiyyət daha çox özünü göstərir. Məs.: *Can qurban eyləsən, layıqdı, layıq, Bir yar ki, mətləbi tez qanan ola. İşarətnən, qaş-gözünən annıya, Nainki deməknən söz qanan ola* [3, s. 283]; *Ələsgər Aşıq Alının çaldığı havaynan söz oxumağa başladı* [3, s. 282]; *Aşıq Ali Ələsgəri götürüb özünən barabar apardı* [3, s. 285]; *Gəlir cürəli sazınan, İçəllər şivə nazınan, Qırx dənə incə qızınan, Muştuluq ver, yarım gəldi* [8, s. 451] və s.

Azərbaycan ədəbi dilində işlənməyən sonluqlar içərisində -nan, -nən şəkilçisindən bəhs edən bəzi tədqiqatçılar bunları Azərbaycan dili dialektlərində ədəbi dildə -la, -lə, -nin daşdığı qrammatik funksiyanı yerinə yetirdiyini qeyd edirlər. M.Hüseynovanın nəzərinə, burada məhz qədim sözdüzəldici şəkilçi -la, -lə prototip kimi çıxış edir ki, görünür, -nan, -nən, -la, -lə, -nin assimilyasiya nəticəsində törənmiş fonetik variantıdır və deməli, bu söylənilən fikirləri yekunlaşdıraraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, folklor mətnlərində işlədilən -nan, -nən şəkilçili sözlər ədəbi dilin transkripsiyasıdır. Onları bədii nitqdəki ahəng və intonasiyanın notları, əsasları kimi qiymətləndirmək daha doğru olardı [12, s. 50].

Ədəbi tələffüzün şivə transkripsiyasından məharətlə istifadə ediləndə folklor mətnləri saflıq, təbiilik təsiri bağışlayır, oxucuda bədii mətləbin maksimum səviyyədə qavrama vərdişini asanlaşdırır. Folklor mətnlərində ehtimali modallığın əsas ifadə vasitələrindən olan və hadisəyə münasibətin gümanlı olduğunu bildiren “yaqın” köməkçi sözünün şifahi nitq formasına, yəni “yaqın” şəklində verilməsi söz sənətkarının savadsızlığından və ya qeyri-peşəkarlığından irəli gəlmir, əksinə onun xalq dilinə, orfoepik normalara yaxından bələd olmasının nəticəsidir. Məs.: *Eşidin məclisdə arif olannar, Sərrafım, gövhərim, xanım gedibdi. Ah çəkibən yar yoluna baxmaqdan, Yaqın bilin, yarı canım gedibdi* [7, s. 275]; *Yaqın elə buna görə də səhərdən boğazını yırtırdı* [8, s. 105] və s.

Folklor mətnlərində intensiv şəkildə işlənən “bəs” sabit ədatının “bə” şəklində istifadəsi sözün sonundakı “s” samitinin düşümü nəticəsində baş vermişdir ki, bu da ədəbi dilin şivə transkripsiyasının fonetik növünə aiddir. Məs.: *Başına döndüyüm yaradan tarı, Yaratdın ortada nə gözəl yarı, Dedim bə Əslidi, geyinib sarı, Demədim gül ola, aldada məni* [8, s. 119]; *Mahmud, bə bayaqdan azarlamışdın ki, qalib kef çəkəsən* [8, s. 318]. Ədəbi dilimizdə “bə” şəklində işlənən bu ədatın Naxçıvan dialektində “bə” şəklində də rast gəlirik. Yuxarıdakı nümunədə ədəbi dilin şivə transkripsiyasına uyğun bir şəkildə işlədilmiş “bə” ədatı sual çaları yaratmış və aid olduğu “Əsli” sözünün mənasını qüvvətləndirmişdir.

Maraqlı cəhət budur ki, XI əsrdə “bə” ədatının “la” formasından cümlənin məzmununu qüvvətləndirmək, hökmü qətiləşdirmək, cümləyə nida intonasiyası vermək məqsədilə istifadə olunmuşdur. Mahmud Kaşğarının “Divanü-lügəti-it-türk” əsərində əksini tapan bəzi köməkçi nitq hissələrinin funksiyasından bəhs edən Ramiz Əsgər yazır ki, “la nitq gerçəkləşməsinə və bitməsinə göstərən bir ədat olub bütün feillərin sonuna artırılır: ol bardı la= o getdi də bə; ol gəldi la = o gəldi də bə [onun gəlməsi, getməsi gerçəkləşdi]. Mahmud Kaşğarının qeydinə görə, bu söz işin əvvəlini bildirmədiyi üçün dinləyən adamda yaranan şübhəni tam rəf etmək məqsədilə söylənir. Türklər, yəni qeyri-oğuzlar bu sözü işlətməmişlər” [14, s. 386]. Bəsim Atalayın yazdığına görə, “bu söz Qərbi və Orta Anadoluda bu gün də işlənir, gəlməsi şübhəli olan, ancaq gələn adam barədə “gəldi lə”, oxuması şübhəli olan, ancaq oxuyan adam üçün “okudu lə” deyilir” [2, s. 386].

Dilimizdəki sual cümlə tipinin yaradılmasında ən fəal mövqələrdə -mı, -mi, -mu, -mü ədatı durur, digər qrup sual ədatları ilə müqayisədə bunlar müstəqil sual yaradır. Digər sual ədatları kimi -mı, -mi, -mu, -mü ədatları da folklor mətnlərində etiraz, narazılıq, xatırlatma, nəsihət, təəccüb, məzəmmət, xahiş, yalvarış çalarlarına malik olur. Maraqlı cəhət budur ki, bu ədatların folklor mətnlərində ahəngdarlıq tələblərinə uyğun olaraq sonunda işlənən saitlərin düşümü hadisəsi baş verir ki, bu da heç şübhəsiz ki, şeirin vəzn və qafiyə sistemi ilə əlaqədardır. Məs.: *Qarşı duran qarlı dağlar, Dağlar bizim dağlarmola, Ağ birçəkli qoca anam, Oğul deyib, ağılarmola... Məkkədən gələn hacılar, Ürəyimdə var acılar, Evimizdəki ciüt bacılar, Qardaş deyib, ağılarmola Fələk, nədi mənim xatam, Nə məlumat, nə də şadam, Ağ saqqallı qoca atam, Kərəm deyib ağılarmola* [8, s. 127] və s.

Mətnlərdə tez-tez təsadüf edilən bağlayıcılardan biri də ta, taki, ta ki-dir ki, bunların da tainki şivə versiyası az-az hallarda təhlilə cəlb etdiyimiz folklor örnəklərinin dilində işlənməkdədir. Məs.: *Tainki uşaq yeddi yaşa çatdı, bir kamil molla tapıb uşağı tapşırdılar ona* [8, s. 205]; *Qurbani günə bir mənzil gedib tainki gəlib Bərdə şəhərinə yetişdi* [8, s. 214] və s.

Aşağıda verəcəyimiz poetik mətnə müxtəlif sözlərə qoşularaq işlənmiş “cək” hissəciyi ədəbi dilimizdə işlənən “tək” qoşmasının şivə transkripsiyasıdır ki, qafiyə mövqeyində işlənərək ifadə nizamındakı mütəhərrikiyi mətnin daxili hərərətinə hopdurmuş, şeirin poetikliyi, ahəngdarlığını gücləndirmişdir. Məs.: *Kətan köynək geyib, güldən tazəcək, Bülbül sinəm eylər gülə yazəcək. O da sizin kimi bəyaz, nazikcək, Eyni mənim xan Əslimə bənzərsiz* [8, s. 136].

Bəzi folklor mətnlərində zaman və məkan hüdudu bildirən, zaman və məsafənin son həddini göstərməyə xidmət edən “dək” qoşmasının ədəbi dilin şivə transkripsiyasına uyğun olaraq “tək” [“d-t” samit əvəzlənməsi] şəklində işlənməsi halları da müşahidə olunur ki, bu da şübhəsiz ki, folklor örnəyinin poetik tələbləri ilə bağlıdır. Məs.: *Gecələr sübhətək yar-yar deyəsən, Dikəlib bağırı yar-yar deyəsən. Səni də mənim tək yar-yar deyəsən, Düşəsən fələyin ay incisinə* [8, s. 447] və s.

Çox qədim dövrlərdən dilimizdə təşəkkül tapmış, yalnız qoşma kimi sabitləşmiş və başqa heç bir vəzifə daşımayan “cün-üçün” qoşmasının “çın” şivə variantı da folklor örnəklərinin dilində intensiv şəkildə təzahür edir. Məs.: *Ərənlər qoyduğu yolları açdım, Dolduruban eşqin badəsin içdim. Bir belə sevdaçın sərilmən keçdim, Lal, gövhər olsun daşı dünyanın!* [8, s. 87]; *Dərdli Kərəm bu eşq ilə bitmişdi, Sevdaçın can başından keçmişdi. Əsli, keşiş Xoy üstünə köçmüşdü, Yol verməyin, başı dumanlı dağlar!* [8, s. 82] və s.

Ə.Tanrıverdi göstərir ki, yazılı abidənin dilində adlıq və ziyəlik hallarda olan sözlərə qoşularaq səbəb və məqsəd ifadə edən üçün qoşmasının bir neçə şəkildə, daha dəqiqi üçün, çün, çun formalarında işlənməsinə rast gəlinir [18, s. 336].

Məlumdur ki, leksik mənaya malik olmayan “isə” köməkçi sözü şərt çaları bildirir. Özündən əvvəlki sözə şərt çaları əlavə edən, kinayə, etiraz, münasiblik, qarşılaşdırma kimi çalarlar yaradan, adlarla və feilin zaman, şəkil əlamətlərindən sonra işlənən “isə” ədatı və onun şəkildə işlənmiş forması [-sa, -sə] folklor mətnlərində intensiv işləndiyi halda, onun ədəbi dilin şivə transkripsiyası az-az hallarda müşahidə olunur. Məs.: *Gəl mənimlə sən də girmə meydana, Mənəm deyən, mənim kimi sərt olur, Ustad isən, gəl incitmə kəndini, Bu meydandan qurtaranlar mərd olur* [8, s. 195]; *Aşıq isən gəl bu meydana gir görüm* [8, s. 111] və s.

Göründüyü kimi, bu nümunələrdə dastançının mənsub olduğu dialekt və şivəyə uyğun olaraq şərt bildirən “isə” ədatı qapalı şəkildə işlənərək [“n” samiti artırılaraq] ifadə edilən fikirlərdə şərt çalarını gücləndirməyə xidmət etmişdir.

Mətnlərdə ədatlardan ibarət dialektizmlərin şivə transkripsiyası ilə bağlı spesifik cəhətlərinə rast gəlik və bu tip dialektizmlər poetik mühitdəki sözlərin, söz birləşmələrinin və bütöv cümlələrin mənasını qüvvətləndirir, fikrin səlis və məntiqi cəhətdən qurulmasına kömək edir. „Ədatlar şifahi nitqdə daha çox işlənir, danışığa müxtəlif mənə çaları verir. Qoşma və bağlayıcılar kimi, ədatlar heç bir suala cavab olmur, ayrıca cümlə üzvü kimi işlənmir. Onların bir qismi cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olur, heç bir cümlə üzvünün tərkibində iştirak etmir. Başqa qismi isə aid olduğu, mənasını qüvvətləndirdiyi sözlə birlikdə cümlə üzvü tərkibində iştirak edə bilər” [10, s. 140-141].

Folklor dilində ədatlardan ibarət olan elə dialektizmlər müşahidə edilir ki, onlar danışığ dilinin tələblərinə müvafiq bir şəkildə verilir və söz sənətkarının düşüncələrinin, hisslər aləminin səmtini müəyyənləşdirməyə köməklik göstərir. Məsələn, ədəbi dilimizdə kaş, kaş ki formalarında çıxış edən bu ədat Azərbaycan dilinin Bakı dialektində, Cəbrayıl, Salyan, Cəlilabad, Mingəçevir, Çəmbərək, Vedi, Zəngibasar şivələrində „keşgə” fonetik variantında işlənir [4, s. 204; 9, s. 245] və folklor üslubundakı mətnlərdə heyfəsilənmək, təəssüflənmək məzmununun ifadəsini reallaşdırır: *O Laçın yurduna güzərim düşsə, Keşkə qanadlanıb uçam Laçında. Deməli sözlərim pünhan qalmaya, Qəlbimin sirrini açam Laçında* [15, s. 96].

Şeir dilində zərfə aid sözlərin ədat kimi işlənməsi halları da müşahidə olunur ki, bu məqamda həmin dialektizm özündən əvvəl gələn sözün mənasını məhdudlaşdırmağa yönəldilir. Məsələn, aşağıdakı şeir bəndində teyxa dialektizmi [ədəbi dildə sinonimi yalnız məhdudlaşdırıcı ədatıdır – Z.İ.] özündən əvvəl gələn və mücərrəd mənə bildirən tale sözünün mənasını məhdudlaşdırmışdır: *Tanımadıq yamanları. Dışindən qan damanları. Tale axır zamanları, Teyxa qara gətiribdir.*

“Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”-nin 1964-cü il nəşrində teyxa sözünün ədat kimi “yalnız” mənasında texa/teyxa şəkillərində Tovuz və Şirvan şivələrində, həmin sözün omonim variantının Zəngilan şivəsində “yavan” mənasında işləndiyi göstərilmişdir [9, s. 375]. Bunlardan başqa, bu sözə “tamam, tamamilə, büsbütün” mənasında, teyxa/teyjə/teyxə fonetik variantlarında Azərbaycan dilinin Meğri, Laçın, Ağdam, Bərdə, Cəbrayıl, Culfa, Kəlbəcər, Kürdəmir, Tovuz şivələrində rast gəlinir [5, s. 364; 4, s. 487].

Folklor örnəklərinin dilində əks olunmuş köməkçi nitq hissələrinin səciyyəvi cəhətlərinin açılmasında şivə transkripsiyası xüsusi rol kəsb edir. Şivə transkripsiyası ilə köməkçi nitq hissələrini elmi-tədqiqata cəlb etdikdə aparılmış tədqiqatın keyfiyyəti səmərəli olur və folklor mətnlərində bədiilik tələblərindən irəli gələn, ifadə tələbkarlığından doğan spesifik cəhətləri aşkar etmək mümkün olur. Poetik tələblərdən asılı olaraq folklor yaradıcısının mətnə müdaxiləsi və sabitləşmiş orfoqrafik normaların orfoepik normalara güzəştə getməsi qanunauyğun haldır və demək olar ki, bədii üslub öz təbiətinə görə heç bir məhdudiyət daşmır. Folklor örnəklərinin spesifik dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində adi yazı sistemlərindən əlavə şivə transkripsiyasının da araşdırılması işini aktuallaşdırır. Mətnlərdə işlənən köməkçi nitq hissələrinin şivə transkripsiyası ilə əksi ahəng, üslubi əlamət və keyfiyyətlərlə, dilin geniş dialektal ehtiyat və imkanları, orfoepik normaların güc, qüvvət və qüdrət dərəcəsi ilə bilavasitə bağlıdır. Apardığımız araşdırmalar da göstərir ki, folklor mətnlərində daha çox köməkçi nitq hissələrinin şivə transkripsiyasından aktiv istifadə edilmişdir ki, bunlar da müəyyən köməkçi nitq hissələrinin incəliyi ilə eşidilməsinə, duyulmasına və qavranılmasına şərait yaratmışdır. Folklor mətnlərində məqsəd və vəzifədən asılı olaraq transkripsiyasının fonetik transkripsiya növünə daha çox üstünlük verilmişdir ki, bu da təhlilə cəlb edilən materiallarda müəyyən köməkçi nitq hissələrinin tələffüzünün inandırıcı elmi-linqvistik təhlilini verməyə imkan yaradır.

Nəticə. Nəticə olaraq qeyd edək ki, hər üç köməkçi nitq hissəsi folklor örnəklərinin dilində fəal çıxış edir, bağlayıcılar mətnyaradıcı faktor kimi özünü göstərir, ədat və qoşmalar mətnin funksional-semantik aspektlərinin formalaşmasında daha fəal rol oynayır.

Fəal morfoloji vasitələrdən olan bağlayıcılar, qoşmalar, ədatlar folklor mətnlərində daha çox semantik çalarlıqlar kəsb edir, sintaktik bütövlərin komponentlərini əlaqələndirməkdə, mətnin qrammatik formalaşmasında geniş imkanları ilə çıxış edirlər.

Folklor mətnlərində struktur-semantik əlaqənin yaranmasında köməkçi nitq hissələrinin rolu əvəzsizdir, onların bəziləri aktiv, bəziləri isə zəif çıxış edərək, hər iki halda müxtəlif struktur-semantik cümlə tiplərinin formalaşmasına xidmət göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adilov M. Türk mətninin transfoneliterasiya problemləri. Bakı: Nurlan, 2003, 120 s.
2. Aktaş Ş. Edebiyyatda üslup və problemləri. Ankara, 2014, 110 s.
3. Aşıq Ələsgər. Şeirlər, dastan-rəvayətlər, xatirələr. Bakı: Çinar-Çap, 2003, 496 s.
4. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Elm, 1964, 400 s.
5. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
6. Azərbaycan folkloru antologiyası. XV c.: Dərələyəz folkloru. Bakı: Səda, 2006, 484 s.
7. Azərbaycan xalq dastanları. III c., Bakı: Azərnəşr, 1967, 203 s.
8. Azərbaycan məhəbbət dastanları / Tərtib edənlər: M.Təhmasib, T.Fərzəliyev, İ.Abbasov, N.Seyidov. Bakı: Elm, 1978, 504 s.

9. Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 440 s.
10. Cəfərov S. Azərbaycan dilinin qoşmaları haqqında // Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1956, № 4, 75-99 s.
11. Hüseynov M. Aşığı Ələsgərin söz ümmanı. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 312 s.
12. Hüseynova M. Müasir Azərbaycan dili: Aşığı və el şairlərinin dil-üslub xüsusiyyətləri (Dərələyəz mahalı üzrə). Bakı: ADPU, 2018, 423 s.
13. Hüseynova M. Üslubi morfolojiya. Bakı: ADPU, 2018, 167 s.
14. Kaşğari M. Divani lüğət-it-türk. II c. / Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R.Əskər, Bakı: Ozan, 2006, 400 s.
15. Qarabağ: folklor da bir tarixdir / Toplayıb tərtib edən və süjet göstəricisinin müəllifi İ.Rüstəmzadə. IV kitab (Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Zərdabi LTD, MMC, 2013, 458 s.
16. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. II c., Bakı: Nurlan, 2004, 531 s.
17. Məmmədova Q.G. Nəsiminin dili və Azərbaycan şivələri. Bakı: Nurlan, 2004, 156 s.
18. Tanrıverdi Ə.V. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 464 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ismayilzulfiyye@yahoo.com

Zulfiya Ismayil

DIALECTAL VARIANTS OF AUXILIARY PARTS OF SPEECH IN FOLKLORE TEXTS (based on Nakhchivan materials)

The article analyzes in detail the dialectal variants of auxiliary parts of speech in folklore texts based on linguistic facts. The language of Azerbaijani folklore texts, which have an ancient history, is rich in auxiliary parts of speech, and almost no separate monographic work has been devoted to the study of the functional and semantic features of these speech units, which are reflected in proverbs and sayings, lullabies, bayats, praises and curses, fairy tales, legends, anecdotes, epics, and the work of ashugs and folk poets in Azerbaijani linguistics, including Turkology. The main reason for this should be sought in the fact that in Azerbaijani linguistics for many years there was a one-sided approach to auxiliary parts of speech; the role of these auxiliary speech units in the structural semantics of the text was ignored. However, auxiliary parts of speech play an important role in the formation of folklore texts and in the development of their structural-semantic and grammatical features in various directions.

Keywords: *Nakhchivan, dialect, folklore, auxiliary parts of speech.*

Зульфия Исмаил

ДИАЛЕКТНЫЕ ВАРИАНТЫ ВСПОМОГАТЕЛЬНЫХ ЧАСТЕЙ РЕЧИ В ФОЛЬКЛОРНЫХ ТЕКСТАХ (на основе материалов Нахчывана)

В статье подробно анализируются диалектные варианты вспомогательных частей речи в фольклорных текстах на основе языковых фактов. Язык азербайджанских фольклорных текстов, имеющих древнюю историю, очень богат вспомогательными частями речи, и изучению функционально-семантических особенностей этих речевых единиц, которые нашли отражение в пословицах и поговорках, колыбельных, баятах, похвалах и проклятиях, сказках, легендах, анекдотах, эпосах, творчестве ашугов и народных поэтов в азербайджанском

языкознании, в том числе и в тюркологии, почти не посвящено ни одной отдельной монографической работы. Основную причину этого следует искать в том, что в азербайджанском языкознании на протяжении многих лет существовал односторонний подход к вспомогательным частям речи, игнорировалась роль этих вспомогательных речевых единиц в структурной семантике текста. Однако вспомогательные части речи играют важную роль в формировании фольклорных текстов и в развитии их структурно-семантических и грамматических особенностей в различных направлениях.

Ключевые слова: *Нахчыван, диалект, фольклор, вспомогательные части речи.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 17.06.2025
Son variant 14.07.2025